

APOTECA LUI GLIGORIȚĂ GHIȘE, UN NOU MANUSCRIS MEDICAL EMPIRIC DE PE VALEA SEBEȘULUI

Radu TOTOIANU*

The Pharmacy of Gligoriță Ghișe, a New Manuscript of Empirical Medicine from the Sebeș Valley

Abstract. *Within the document repository of the Sebeș Museum Library, we identified a Empirical Medicine manuscript, dated to the mid-nineteenth century and sourced to the village of Răchita, Alba County. The manuscript is in folio format, written in Romanian but using a mix of Cyrillic and Latin characters. It was compiled by Gligor Ghișe (1837–1915), a churchwarden with the village church, and comprises 10 recipes, 3 in reference to beekeeping and 7 of human medicine, some of which contain clear references to magical practices. The manuscript is hereby analysed within the cultural context of this region, known to have provided three similar manuscripts pertaining to the villages of Șugag, Săsciori and Sebeșel and published during the twentieth century.*

Keywords: *Sebeș Valley, Cyrillic manuscript, medical folklore, empirical medicine, magic.*

Cuvinte-cheie: *Valea Sebeșului, manuscris chirilic, folclor medical, medicină empirică, magie.*

În biblioteca documentară a Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș se păstrează un manuscris intrat în colecția muzeului în anul 1989, printr-o donație făcută de Ion Raica. Documentul a rămas nepublicat până în prezent, probabil, pe de o parte, datorită subiectului acestuia, care este rar abordat de către specialiști, iar pe de altă parte, datorită intrării sale târzii în patrimoniul muzeului, cu aproape 30 de ani ulterior perioadei în care profesorul Gheorghe Pavelescu era preocupat de folclorul medical din această zonă.

Originile etnoiatriei românești

Medicina empirică românească își are originea, după cum consideră specialiștii în domeniu, în medicina empirică a geto-dacilor ai căror sacerdoți, așa cum afirma istoricul Iordanes în secolul al VI-lea, cunoșteau foarte bine plantele și efectele pe care acestea le aveau asupra oamenilor¹. Unii autori consideră că la daci a existat, pe de o parte, o medicină sacerdotală practică de preoții-medici, iar pe de altă parte, o medicină populară marcată de un pronunțat caracter empiric².

În descrierea lui, Iordanes s-a bazat pe izvoare vechi și a prezentat, în termeni de-a dreptul „extravaganți”, interesul sacerdoților daci pentru astronomie, științele naturii³, precum și pentru plantele de leac, până nu

* Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, România; e-mail: rtotoianu@yahoo.com.

¹ Vătămanu 1979, p. 6.

² Neagu-Basarab 2018, p. 52.

³ Eliade 1992, p. 175, nota 92.

demult fiind acreditată ideea că există o asemănare între druzii din lumea celto-galică și sacerdoții daci care vehiculau cunoștințe medicale. De altfel, scriitorul grec Origene afirmă faptul că Pitagora, cel al cărui sclav și discipol a fost însuși Zalmoxes, ar fi călătorit inclusiv în Galia, unde probabil a intrat în contact cu aceștia⁴. Făcând abstracție de acest „clîșeu”, preluat din lumea celtică și demontat în ultimii ani de specialiști cu suficiente argumente⁵, informațiile furnizate de autorii antici constituie totuși dovezi ale cunoștințelor medicale și ale practicării unei forme destul de evolute de medicină în societatea dacică. Pe lângă acestea, prezența unor denumiri de plante medicinale de origine dacică în copia din secolul al III-lea al lucrării lui Pedakios Discorides din Anazarba (40-90 d.Hr.), constituie argumente indirecte privind cunoștințele medicale din societatea dacică. Medic militar de origine greacă, Discorides a servit sub împărații Claudius (41-54 d.Hr.) și Nero (54-68 d.Hr.) și a rezumat cunoștințele medicale ale epocii sale în lucrarea *De materia medica*⁶, pe care a terminat-o în jurul anilor 77-78⁷. Situația nu este singulară, într-o copie, de această dată din secolul al VI-lea, după *Herbarius*-ul lui Pseudo-Apuleius, se regăsesc, din nou, așa-zise denumiri dacice de plante medicinale⁸.

După includerea Daciei în Imperiul Roman practicile medicale s-au îmbogățit cu experiențele iatrilor greci. Noile cunoștințe au pătruns masiv la nordul Dunării prin intermediul romanilor, difuzarea lor fiind impulsionată și de noua limbă oficială a provinciei, latina, care era vorbită în întreaga Peninsulă Balcanică și înlătura barierele de comunicare, racordând provincia la restul imperiului⁹. Filiația remediilor folosite în Antichitate este cunoscută, grecii preluând cea mai mare parte a leacurilor pe care le foloseau de la chaldeenii, babilonienii și egiptenii, transmițându-le mai departe romanilor, care, la rândul lor, le-au împărtășit popoarelor pe care le-au cucerit sau cu care au intrat în contact¹⁰.

Aportul de populație în provincia Dacia *ex toto orbe romana* a adus cu sine și o serie de divinități cu atribute curative, realizându-se un sincretism în care sunt prezenți nu numai zei din panteonul greco-roman, ci și unii adorați în provinciile romane din Africa și Asia. Astfel, Asklepios al grecilor a devenit, pe filieră romană, Aesculap, asociat și cu Glykon, zeul cu chip de șarpe, originar din Asia și adorat inclusiv la Tomis și la Apulum. Hercule și atributele

⁴ Vătămanu 1979, p. 16.

⁵ Olteanu 2002, p. 74.

⁶ Vătămanu 1970, p. 40.

⁷ Váczy 1968, p. 61.

⁸ Vătămanu 1979, p. 40.

⁹ *Ibidem*, p. 7.

¹⁰ Candrea 1999, p. 289.

sale s-au contopit cu ale tracului Darzos, iar cele ale Dianei, cu cele ale zeiței egiptene Isis și ale zeității traco-dacice Bendis¹¹.

După părăsirea Daciei de către armata și administrația romane, dintre popoarele migratoare care s-au perindat în spațiul carpato-danubiano-pontic, cea mai mare influență asupra medicinei, și nu numai, au avut-o slavii. Pătrunși în zonă în secolul al VI-lea, aceștia vehiculau o medicină bazată pe cunoașterea proprietăților curative ale unor plante medicinale, completată cu o serie de concepții magice. Slavii adorau forțe supranaturale, sufletele morților și duhurile ascunse pretutindeni în casă, vatră, prag, păduri sau ape, care făceau bine sau rău, provocând inclusiv bolile¹². Perum, Svarog-Dajbog, Veles sunt zeitățile din panteonul slav, care, alături de multiplele duhuri menționate anterior, sunt responsabile de boală și sănătate și trebuiau înduplecate cu daruri de alimente (brânză, ouă, miere, găini, sare etc.) sau uneori forțate să alunge bolile pe care le provocau, fiind constrânse prin intermediul vrăjilor și descântecelor operate de indivizi specializați în aceste practici, vrăjitori, vraci și descântători¹³.

Această perspectivă care încearcă să explice originea bolii, ca rezultat al acțiunilor malefice ale duhurilor rele, este prezentă la slavi și la români din timpuri străvechi¹⁴ și a fost convertită, ulterior creștinării acestora, în concepția originii bolii ca pedeapsă divină a păcatului. Influența slavilor asupra medicinei populare românești nu a constat în elemente concrete care să îmbogățească metodele de tratament, ci într-o nouă viziune despre boală și vindecare, bazată pe animismul pe care slavii îl practicau și care a dus la creșterea dozei de magie prezentă în practica medicală¹⁵. Tot lor li se datorează și o serie de denumiri ale bolilor, care au înlocuit numele de sorginte daco-romană¹⁶, dar și termenul însuși care desemnează suferința, „boală”, precum și acțiunea de îngrijire a bolnavului, „a obloji”¹⁷ sau „a lecu” pentru „a vindeca”¹⁸, termeni care vin din slava veche¹⁹.

Revenind la concepția de sorginte magică a originii bolilor, aceasta a fost adoptată de populația autohtonă de la slavi, nu pentru că ea era superioară practicilor lor medicale, ci pur și simplu pentru că reprezenta noul²⁰, fără a constitui însă o noutate absolută. Aceasta nu era total străină de practici

¹¹ Vătămanu 1979, p. 24.

¹² Vătămanu 1970, p. 33.

¹³ Vătămanu 1979, p. 47.

¹⁴ Igna 1943-1945, p. 406.

¹⁵ Vătămanu 1970, p. 34.

¹⁶ Vătămanu 1979, p. 45-47.

¹⁷ Vătămanu 1970, p. 32.

¹⁸ Băncilă 1973, p. 44.

¹⁹ DEX 2012, p. 729, 582.

²⁰ Vătămanu 1979, p. 47.

magice, descântecul care însoțea uneori tratamentul sau i se substituia alteori în totalitate acestuia, nefiind altceva decât o formă de manifestare a magiei. Iar descântecul este la fel de vechi ca și omul, care, în neputința lui de a pătrunde cu mintea cauzele bolilor, le-a considerat manifestări ale unor forțe oculte care nu puteau fi decât înduplecate prin umilință, rugăciune și ofrande, după modelul *captatio benevolentia*, prezent în religie, sau puteau fi determinate să plece prin amenințări voalate sau directe, toate aceste acțiuni luând forma descântecului²¹. Prin magie, medicamente, rugăciune sau persuasiune, după caz, oamenii, indiferent de epoca istorică în care s-au manifestat, nu au rămas pasivi în fața bolilor, ci și-au afirmat propria lor voință²². Este interesant faptul că, deși au preluat de la slavi „ritualul magic” care însoțea administrarea medicamentului, au păstrat termenul de origine latină prin care acesta este desemnat, „descântec”²³, o dovadă în plus că practicau magia anterior venirii slavilor.

Cu siguranță că medicina dacilor avea și un caracter magic, deși părerile sunt împărțite. Pliniu cel Bătrân (23-79 d.Hr.) susținea că preoții daci nu cunoșteau și nu foloseau magia, în timp ce Criton din Heracleea, medicul personal al împăratului Traian (53-117 d.Hr.), care i-a cunoscut pe daci în mod nemijlocit ca participant la războaiele daco-romane, îi suspecta de faptul că își păstrează puterea asupra poporului prin intermediul magiei și vrăjitoriei²⁴.

Astăzi, însă, nu mai avem îndoieli cu privire la practicarea magiei de către aceștia, arheologul Valeriu Sîrbu menționând existența în mediul dacic a unor veritabile „truse magice”. Se cunosc 14 astfel de descoperiri, constând în: figurine de lut antropomorfe sau zoomorfe (niciodată ambele categorii împreună), diferite alte mici artefacte din ceramică, de forme diverse, decorate cu incizii sau cu perforații, precum și alte obiecte miniaturale (zaruri, dălțițe, toporașe și calapoade pentru modelat ceramică). Acestora li se adaugă și unele piese cu presupuse calități magice, cum ar fi fragmentele de carapace de țestoasă, diferite cochilii de scoici și canini perforați, împreună cu vase miniaturale²⁵. Toate aceste obiecte sunt similare celor folosite în ritualurile magice de populații primitive răspândite, la începutul secolului trecut, în întreaga lume²⁶. Valeriu Sîrbu este de părere că posesorii truselor, fie ei magicieni sau vrăjitori, erau, în același timp, și medicii acelor vremuri, iar anumite ustensile din truse au fost folosite la prepararea diferitelor alifii,

²¹ Vătămanu 1970, p. 131.

²² Băncilă 1973, p. 48.

²³ Vătămanu 1979, p. 49.

²⁴ Neagu-Basarab 2018, p. 53.

²⁵ Sîrbu 1993, p. 68.

²⁶ Lips 1964, p. 431-464; Sîrbu 1993, p. 69.

medicamente sau substanțe creditate în epocă ca având puteri magice²⁷. De asemenea, prezența în truse a unor figurine zoomorfe din lut, constituie un alt indiciu al practicării la daci a unei medicine magice, fiind cunoscut faptul că în acele zone din lume în care populațiile cred că bolile sunt pricinuite de duhuri rele, pentru vindecarea acestora erau „chinuite” sau chiar distruse reprezentări ale acestor duhuri, confecționate din diferite materiale și înfățișate în chip de animale²⁸.

Pe lângă contribuția de netăgăduit a slavilor, cercetătorii vorbesc și despre existența unei anumite influențe maghiare asupra medicinei populare românești, în special în Transilvania²⁹.

Deși medicina a evoluat de-a lungul secolelor, o să ne oprim aici cu prezentarea istoricului acesteia, întrucât etnoiatria românească a rămas în acest stadiu, ulterior venirii slavilor, sau mai bine spus concepția țaranului român asupra bolilor nu s-a schimbat prea mult până în secolul XX, rămânând tributară moștenirilor de sorginte slavă.

Până nu demult, în viziunea țaranului român, bolile erau privite ca având trei cauze: pedeapsă a păcatului, intervenție a duhurilor rele și factor demografic echilibrant, ca urmare, nici vindecarea nu putea veni decât prin trei complexe de mijloace furnizate de religie, magie și de știința empirică. Tot atâtea erau și resorturile sufletești angrenate în medicina populară, credința, sugestia și convingerea empirică sau științifică. Cele trei mijloace de vindecare sunt întâlnite, grupate câte două sau toate la un loc, în ultimă instanță medicina populară fiind disciplina găsirii leacului, fără ca acesta să fie același lucru cu medicamentul, adică crearea tuturor condițiilor prielnice vindecării, pentru că țaranul român era convins că bolnavul se vindecă numai „dacă e să se vindece”³⁰.

Manuscrisul Ghișe

Apariția manuscrisului de la Răchita, care ne-a prilejuit abordarea acestui subiect, nu este unică în peisajul cultural al zonei, Gheorghe Pavelescu publicând în anii '70 ai secolului trecut alte trei manuscrise similare, provenite din satele Șugag, Săsciori și Sebeșel³¹, precum și o cantitate impresionantă de folclor medical, cules din zonă, în mai multe etape³², și revizuit de-a lungul timpului³³.

²⁷ Sîrbu 1993, p. 69.

²⁸ Lips 1964, p. 442.

²⁹ Vătămanu 1970, p. 35.

³⁰ Băncilă 1973, p. 43.

³¹ Pavelescu 1971, p. 549-578.

³² Pavelescu 1974, p. 228-235.

³³ Pavelescu 1994, p. 493-497; Pavelescu 1998, p. 291-348.

Primul manuscris, descoperit în anul 1938, este cel al lui Petru Cernat din Șugag și cuprinde 14 rețete care ocupă 18 pagini scrise cu alfabet chirilic³⁴. Cel de-al doilea, păstrat în colecția muzeului din Sebeș³⁵, a aparținut dascălului Nicolae Aloman din Săsciori și cuprinde 11 pagini, însumând 33 de rețete medicale, redactate cu caractere chirilice sub forma unui capitol separat în „cronica” pe care acesta o ținea³⁶. Manuscrisul tratează și alte subiecte, altele decât rețetele medicale, care de-a lungul timpului, au fost abordate de numeroși cercetători³⁷. Al treilea manuscris publicat de Gheorghe Pavelescu este cel al lui Nicolae Filimon din Sebeșel și conține 41 de rețete medicale, copiate de autor în etape și din surse diferite³⁸.

Manuscrisul pe care îl prezentăm este denumit în registrul de inventar al Muzeului Municipal „Ioan Raica” Sebeș *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, are formatul *in folio*, cu dimensiunile de 34,3 cm x 21 cm și cuprinde două file scrise cursiv în limba română, predominant cu caractere chirilice, amestecate însă cu litere latine. Hârtia, destul de degradată și ruptă, a suferit o tentativă de „restaurare”, fiind lipită cu bandă de tip scoci, care, în timp, și-a pierdut transparența și s-a dezlipit, pătând și degradând și mai mult manuscrisul, și așa afectat de modul în care a fost împăturit și păstrat de-a lungul timpului. Pe prima filă se găsește o singură rețetă referitoare la vânătoarea de albine, iar pe *verso*, fila întâi conține 7 rețete referitoare la durerea de picioare, răceală, durerea de măsele, cârcei, tuse, negi și „friguri de trei zile”. Cea de-a doua filă este dedicată exclusiv apiculturii și conține două rețete pentru bunăstarea albinelor³⁹.

Despre autorul manuscrisului, Gligor Ghișe (1837-1915)⁴⁰, nu știm decât faptul că a fost epitrop la biserica din sat între 1881 și 1888⁴¹ și că era un pasionat și foarte priceput apicultor, având, după cum s-a reținut în tradiția orală, cea mai frumoasă stupină din toată zona⁴². În aceste condiții, nu

³⁴ Pavelescu 1971, p. 551; Pavelescu 1998, p. 292.

³⁵ MMIRSD, *Manuscrisul lui Nicolae Aloman*, nr. inv. 85/2853.

³⁶ Pavelescu 1971, p. 559; Pavelescu 1998, p. 293-294.

³⁷ Dan 1994, p. 353-366; Cărpinișianu 2000, p. 106-112; Totoianu 2001, p. 185-190; Aleman *et alii* 2011; Groza 2019, p. 203-2015.

³⁸ Pavelescu 1971, p. 559; Pavelescu 1998, p. 294-295.

³⁹ MMIRSD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, nr. inv. 4668/D. 313, f. 1-2.

⁴⁰ SJAANR, colecția *Registre de stare civilă. Parohia Ortodoxă Răchita, Protocolul morților 1885-1943*, nr. inv. 2038, p. 152-135, nr. 4.

⁴¹ Gligor Ghișe semna inventarul bisericii în calitate de epitrop, pentru prima dată la 31 decembrie 1881 și pentru ultima dată la 31 decembrie 1887 (SJAANR, *Parohia Ortodoxă Răchita, Inventariu despre averea imobilă și mobilă asusnumitei parohii la finea anului 1881*, nr. inv. 1/1881, f. 5 ; *Inventariu despre averea imobilă și mobilă asusnumitei parohii la finea anului 1887*, nr. inv. 2/1887, f. 5).

⁴² Stanciu 2019, p. 132.

surprinde faptul că manuscrisul său debutează tocmai cu o rețetă destinată apicultorilor (**fig. 1**), pe care am transcris-o mai jos:

„Cum să faci să ghie stup[iu] la tine denivăr [...] cân să gonește să îi scoți matca din ea unje deaștile și unje talpele cismelor și se umbli pe unde vei vrea ca sa vie stupii la tine și cum vor veni și vor da [de] mirosul cismelor tale va veni cu mulțimea”⁴³.

De la bun început se observă că această rețetă este una magică, bazată pe două dintre cele trei legi ale magiei, conform cărora lucrurile care au fost odată în contact continuă să se influențeze unele pe altele și după ce nu mai sunt în contingentă, și lucrurile similare sau efectul se aseamănă cu cauza lor⁴⁴. Cu alte cuvinte, conform primei legi a magiei, cea a contiguității, *partem ex totum*, partea fiind identificată cu întregul, iar conform celei de-a doua, cea a similarității, *similia similibus evocantur*, adică asemănătorul evocă asemănătorul⁴⁵, aici fiind vorba despre așa-numita magie simpatică, după cum vom vedea.

Posibilitatea de a aduce familiile de albine unde dorești este tentantă pentru orice apicultor, iar prin „gonit”, în rețeta de față, trebuie să înțelegem roit. Roiul este un fenomen natural care ține de felul în care albinele se înmulțesc. Printre ouăle depuse, fie că acestea au eclozat sau sunt gata să eclozeze, se află și o viitoare matcă, în această situație cea veche, împreună cu o parte din albinele lucrătoare, roiesc, adică părăsesc stupul în căutarea unui alt loc unde să-și continue viața, urmând ca în cel părăsit să rămână noua matcă și o mulțime de albine care au ieșit din ouă.

De obicei roiul se așează pe o creangă în apropierea stupului pe care tocmai l-a părăsit, până ce albinele care au pornit „în cercetare” găsesc alt stup, pregătit din timp de apicultor, sau o scorbură, ori chiar o văgăună în pământ sau în stâncă unde să se stabilească. Evident că în cazul în care roiesc și apicultorul nu a pregătit un stup nou pentru ele sau în situația în care acesta dorește capturarea un roi sălbatic pentru a-și înmulți familiile de albine, va căuta roiul și-l va determina să ocupe un stup pregătit în acest scop. În mod normal roiul are loc pe la mijlocul lunii mai și ține până în jurul lui 20 iunie, totul în funcție de temperatura ambientală, roiul ieșind atunci când aceasta depășește 20° C, moment în care apicultorul acționează. În cazul vânătorii de albine „sălbatic”, aceasta avea loc primăvara devreme sau vara târziu, ținându-se seama de ciclurile de dezvoltare ale vegetației și de comportamentul albinelor. Tradițional, există mai multe modalități de găsimire a roiurilor: momirea cu fum din iască de stejar și ceară, momirea cu miere și făină de grâu sau metoda observării directe, însă nu vom insista asupra lor,

⁴³ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1, nr. [1].

⁴⁴ Petrescu 2003, p. 284.

⁴⁵ Mihu 2002, p. 241.

fiind amănunțit descrise de specialiști și necesitând pregătire, experiență, timp și un instrumentar specific⁴⁶.

Rețeta de debut a manuscrisului, uzând de magie, înlătură toate aceste operațiuni descrise mai sus și rezolvă problema roirii sau vânătorii albinelor, simplu, prin contaminare magică, direct de la matca cu care îți ungi „deăștile și [...] talpele cismelor”, împrumutând în acest fel din caracteristicile mătcii pe care albinele o urmează necondiționat, astfel, doar mergând, fără nicio altă acțiune, albinele îți vor lua urma și roiul va veni acolo unde mergi tu.

Alte două rețete care privesc albinele se regăsesc pe fila a doua a manuscrisului (**fig. 3**):

„Pentru stupi ca sa roiască bine să iei 3 oca de sămânță de cânepă să moi în apă într-o noapte și într-o zi, care se moaie bine pă urmă să bati la putinel și să iai o oală zmălțuită [?] și noaună și să pui sămânța până la jumătatea olii, faci o găurice mică și pe deasupra să pui un capacu și cu humă să lipești capacu împrejur bine și oala săngropi până la jumătate în pământ și dedesuptul oalii pui o ulcea de asupra oala. Să faci focul deasupra, oala va pișa dintă oală în ulcea pe cea găurice și acela uleu sal mesteci în o oka de miere și unje ușile pe dinăuntru și foarte mare roi a roi stupii”⁴⁷.

În cazul acestei rețete, din semințe de cânepă se obține, printr-un proces de distilare, un fel de ulei care, în final, amestecat cu miere, este introdus în stup, ungându-se „ușile” acestuia cu el. Acest preparat se pare că stimulează roirea, atrăgând albinele în noul stup, pregătit în vederea ocupării lui de către albinele care roiesc. Poate că nu este întâmplătoare folosirea semințelor de cânepă, plantă ce joacă un rol important atât în medicina populară, cât și în magie. Cânepa este o plantă folosită în gospodăria țărănească, în primul rând ca sursă de fibre textile pentru țesut, dar și ca ingredient magic, din acest motiv existând o serie de tabuuri privind modul cum aceasta trebuie semănată și recoltată, pentru a-i păstra proprietățile magice dorite⁴⁸. Toate acestea, coroborate cu indicația clară ca oala smălțuită să fie nouă, nefolosită la nimic altceva, ne duc din nou cu gândul la posibile valențe magice.

Ultima rețetă din manuscris, referitoare la albine, se găsește tot pe a doua filă și se referă la hrănirea și tonificarea albinelor atunci când acestea, slăbite, încep să moară. Momentul în care trebuie intervenit este semnalat de prezența unor albine moarte la urdinișul stupului⁴⁹. Se întâmplă deseori ca în timpul iernii albinele să-și consume resursele de miere și, rămase fără hrană, să moară, de obicei tot după sezonul rece. Albinele rămase curăță stupul de

⁴⁶ Badea-Țuțuianu 1999, p. 579-581; Badea, Badea-Țuțuianu 2000, p. 330-331.

⁴⁷ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 2, nr. [9].

⁴⁸ Pentru toate acestea, vezi Marian 2000, p. 43-64.

⁴⁹ Urdinișul este orificiul prin care albinele intră sau ies din stup.

cele moarte, pe care le aruncă afară, putând fi astfel observate de apicultor care intervine respectând următoarea rețetă:

„Cându găsești albine moarte supt urdinișul lor să le dai miere cu pravu de brazi. Păpădie și trandafir apoi să le dai gem [...], stafide să le dai cu carele ar merge mai bine trandafir cu magiun să fierbi îndulcit în miere să le dai zama magiunu lui, să le dai”⁵⁰.

Rețeta nu are nevoie de comentarii, indicațiile sunt clare, administrându-se substanțe și produse dulci: gem, stafide, miere cu polen de brad, cu „trandafir”, zeamă de magiun din prune amestecată cu miere etc., conținând ingrediente cu un mare potențial de tonificare a albinelor. O singură mențiune trebuie făcută în cazul acesteia, prin trandafir nu trebuie să se înțeleagă floarea, ci măceșul (*rosa canina*), plantă des folosită în etnoiatrie, pentru diverse afecțiuni. Floarea măceșului se folosește și în medicina empirică umană, de exemplu pentru durerea de ochi, pe aceștia aplicându-se un decoct din această floare cu „apă neînceptă”⁵¹.

Verso-ul primei file a manuscrisului lui Gligor Ghișe (**fig. 2**) debutează cu o rețetă pentru durerea de picioare, pe care nu am reușit să o descifrăm integral și care ridică semne de întrebare: „Pentru [du]rere la picioare din osteneală să iai belâi bălădie [?] cu slănină să pisezi să pui la picioare”⁵².

Nu știm ce înseamnă acel „belâi bălădie”, însă rețeta este similară cu una din manuscrisul lui Nicolae Aloman din Săsciori, unde profesorul Gheorghe Pavelescu s-a confruntat cu aceeași problemă, transcriind termenul sub forma „belită (?) bălădie (?)”⁵³, ambele transcrieri fiind un nonsens, numai dacă nu cumva este o denumire pe filieră slavă, unde *bielii* înseamnă alb, asupra celuilalt termen, însă, nu ne putem pronunța.

Următoarea rețetă se referă la tratarea răcelii și a durerilor asociate cu aceasta, astfel: „Pentru durerea de imă sau din răceală, să iai rachiul de drojdie și unt de lemn să pui la foc și ferbi și să le bei să să încălzască bine în haine”⁵⁴. Folosirea rachiului de drojdie sau, în lipsa lui, a celui amestecat cu drojdie, este atestată în zonă ca tratament împotriva răcelilor și în cazul tratării animalelor, în special a vitelor mari⁵⁵. Această rețetă este identică cu cea de la nr. 4 din manuscrisul lui Nicolae Aloman din Săsciori⁵⁶.

Urmează o rețetă pentru durerea de măsele:

„Pentru durere de măsele să iei lemn de zadă [?] del ouat cu nie și dăzolvă de piatră acră și scortșoară iar adăugești și cuișoare una două porți și o jumătate

⁵⁰ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, nr. inv. 4668/D. 313, f. 2, nr. [10].

⁵¹ Marian 2000, p. 107.

⁵² MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, nr. inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [2].

⁵³ Pavelescu 1971, p. 568, nr. 16.

⁵⁴ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [3].

⁵⁵ Totoianu 2002, p. 545.

⁵⁶ Pavelescu 1971, p. 568, nr. 4.

oca oțat și să arunci și o bucat de [...] și să ferbi la focu până va și mâna, va rămâne pe ce lu ca cincizeci de gramuri și să ți în gură iar măseaua să nu o scoți⁵⁷.

O rețetă care combină o serie de ingrediente menite să calmeze una dintre cele mai frecvente și atroce dureri din mediul rural, cea de măsele, prezentă în epocă datorită igienei precare, specifice țăranului român din acele vremuri. În cazul primului ingredient, lemnul de zadă, termenul local folosit pentru larice (*larix decidua*), trebuie fiert alături de o serie de mirodenii. Se indică indirect și timpul când lemnul trebuie recoltat „del ouat cu nie”, adică pe care a căzut prima zăpadă, deci momentul recoltării lemnului este a doua parte a lunii noiembrie, când în mod normal în zonă cădea prima zăpadă.

Următoarea rețetă este pentru cârcei: „Pântru cârcelu la mâni sau la picioare să iei muștariu albu en cîteva dimineți că te vei folosi”⁵⁸. Aceasta este identică cu cea cu nr. 18 din manuscrisul lui Nicolae Aloman⁵⁹.

O rețetă pentru tuse: „Pentru tusă să iai dela spițerie pod [...] cini [...] săl herbi cu zahăr săl bei”⁶⁰, pe care nu am reușit să o transcriem integral datorită unei zone deteriorate a manuscrisului, este foarte asemănătoare, dacă nu chiar identică, cu o altă rețetă din manuscrisul Aloman, rețeta nr. 7: „Pentru tusă să iai de la spițerie pod vaad (?) limba vecini(i) ca să-i fierbi cu zahăr, să-l bei”⁶¹. Este singura rețetă în care se menționează o substanță procurată de la farmacie.

Urmează o rețetă pentru negi:

„Pentru negei tae coadala o șopîrlă și cu sânjele dela ea unje nejeii, miere și cu piatră acră să mesteci și unje negei, gălbenușe de ou să mesteci cu floare de trandafiru și den ceas en ceas să unji la negei. Zamă de ceapă pisată cu sare multă să pui la negei”⁶².

Și această rețetă corespunde cu cea de la nr. 14 din manuscrisul dascălului Aloman din Săsciori⁶³. Sângele de șopârlă în tratarea negilor este utilizat și în Banat⁶⁴, în Moldova⁶⁵, dar și în alte zone din România, precum și în Franța, în zona Munților Vosgi. Tratamentul cu sânge de șopârlă poate fi urmărit trecând prin Germania secolului al XVI-lea, coborând spre cumpăna secolelor IV-V, când acesta apare menționat în lucrarea lui Marcellus Empiricus și ajungând până în secolul I în Imperiul Roman, unde tratarea

⁵⁷ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [4].

⁵⁸ *Ibidem*, f. 1v, nr. 5.

⁵⁹ Pavelescu 1971, p. 568, nr. 18.

⁶⁰ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [6].

⁶¹ Pavelescu 1971, p. 568, nr. 7.

⁶² MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [7].

⁶³ Pavelescu 1971, p. 568, nr. 14.

⁶⁴ Petrescu 1974, p. 146.

⁶⁵ Mușlea, Bîrlea 2010, p. 288.

negilor cu sânge de șopârlă este menționată în lucrarea *Naturalis Historia*, a lui Plinius cel Bătrân⁶⁶.

Ultima rețetă este una pentru malarie, boală numită în manuscris „friguri de trei zile”:

„Pentru friguri de 3 zile să iei șofran și funingine și aiu să le pisezi să le mesteci ăן oțăt și faci un plastre și după cieia îl aprinde de 3 ori după aceea să te leji la mâna stângă deasupra”⁶⁷.

Și această rețetă își are corespondența în manuscrisul de la Săsciori, în cea cu nr. 25, cu care este aproape identică⁶⁸.

Malaria este o boală gravă, cu o mortalitate destul de ridicată în epocă, lucru care a determinat aproape toate popoarele din zonă să o personifice, evitând să-i pronunțe numele de teamă să nu o atragă. Astfel, italienii o numeau *la cummare* (cumătra), germanii *Schuttler* (scuturătorul), rutenii desemnează boala cu denumirea de *tjitka* (mătușica) sau *pobanka* (spurcata, păgâna), rușii *kumá* și *kumabá* (nășica), *tětka* (mătușica), iar rușii din sud *poanka* (spurcata), bulgarii și sârbii numind-o *groznica* (groaznica) și românii lelița, mătușica sau tremuriciul⁶⁹. Se credea că poate fi vindecată, conform rețetei, cu o combinație de șofran, funingine și usturoi, dintre aceste plante, usturoiul fiind folosit atât pentru capacitățile curative antiseptice, cât și pentru calitățile sale apotropaice și capacitatea sa de a alunga duhurile rele⁷⁰.

Se naște firesc întrebarea ce are în comun autorul manuscrisului de la Răchita cu cei care au produs documentele similare descoperite pe Valea Sebeșului, Petru Cernat din Șugag, Nicolae Aloman din Săsciori și Nicolae Filimon din Sebeșel? După cum am amintit mai sus, nu am reușit să aflăm prea multe detalii despre Gligor Ghișe, în afară de faptul că a fost căsătorit cu Salomia Raica (1844-1900)⁷¹. Din protocolul decedaților, rezultă că el a murit de bătrânețe, la 18 mai 1915, în Răchita, la vârsta de 78 de ani, fiind îngropat de fiul său, preotul Ion Ghișe (1871-1953) în ziua de 20 mai⁷², prin urmare s-a născut cândva în anul 1837.

Nici despre Petru Cernat din Șugag nu se cunosc prea multe, însă pe foaia unui *Calendar* al anului 1841, editat la Sibiu și provenit de la Șugag, se

⁶⁶ Candrea 1999, p. 64.

⁶⁷ MMIRSBD, *Apoteca lui Gligoriță Ghișe*, inv. 4668/D. 313, f. 1v, nr. [8].

⁶⁸ Pavelescu 1971, p. 569, nr. 25.

⁶⁹ Candrea 1999, p. 171.

⁷⁰ Marian 2000, p. 120-125.

⁷¹ Ion Raica considera, în mod eronat, că Salomia a murit în 1915, iar Gligor în 1916 (Raica 2019, p. [111]). În realitate, 1915 este anul morții lui Gligor, Salomia decedând anterior, în anul 1900. De altfel, în *Protocolul morților*, unde a fost consemnat decesul lui Gligor, este menționat faptul că era văduv.

⁷² SJAANR, colecția Registre de stare civilă, Parohia ortodoxă Răchita, *Protocolul morților* 1885-1943, nr. inv. 2038, p. 152-135, nr. [4].

păstrează două însemnări referitoare la acesta. Prima, realizată în anul 1843, este formată din numele lui, urmată de calificativul „cantor”, iar în cea de-a doua se menționa că: „La anul 1831 în luna lui aprilie am învățat eu Matei Cernat vălatu și buchile fiind cu caprele pe coasta Jinii. În anul 1844 pe primăvară au fost Petru Cernat la Sibiu la cursul dascăliei și și-au scos atestat”⁷³. O altă însemnare făcută, tot pe un calendar, în anul 1935, sub titlul generic *Însemnări din istoria Șugagului*, îl menționează pe același Petru Cernat ca fiind primul dascăl din localitate. Acesta a învățat inițial la școala grănicerească din Jina, iar apoi a mers la Sibiu „la cursul dascăliei” de unde s-a întors după trei luni cu atestatul de dascăl⁷⁴. Prin urmare, acesta a fost cantor la biserica din Șugag și, ulterior calificării din anul 1844, dascăl.

Nicolae Aloman (1822-1902), născut la Săsciori, a rămas orfan de la vârsta de 12 ani și a fost luat în grijă de unchiul său care l-a trimis la Sibiu la „cursul dascăliei”. A fost, pe rând, învățător la Săsciori, Loman, Cacova (azi Dumbrava) și Petrești, însă după mai bine de trei decenii de activitate a fost eliminat din învățământ pe motiv ca nu cunoștea limba maghiară⁷⁵. Rămas fără mijloace de trai, s-a întreținut fiind și cantor la biserică, și practicând agricultura, cu ajutorul celor doi boi pe care îi avea⁷⁶.

Despre Nicolae Filimon (1840-1914), tot ce se știe este că a fost cântăreț la biserica din satul natal, Sebeșel⁷⁷ și „inspector de morți”⁷⁸.

Vedem astfel că toți patru au avut legături cu biserica și cu școala, acesta fiind „profilul cultural” al celor care vehiculau astfel de rețete. Imboldul care i-a determinat să le consemneze, credem că este determinat de însuși statutul pe care ei îl aveau în comunitate, acela de știutori de carte. Probabil, pe lângă ceea ce făceau în calitățile lor oficiale de cantori, dascăli sau epitropi, asigurau, alături de preoți, și servicii de redactare de documente (cereri, corespondență etc.) pentru consătenii care nu știau scrie și citi. În această situație, având în vedere faptul că nu exista asistență medicală în aceste sate, este posibil ca oamenii să fi recurs la ajutorul lor, chiar și în cazuri de boală, în plus, probabil că atunci când chiar ei sufereau de anumite boli, își notau rețete, pentru a avea tratamentul la îndemână.

Valoarea medicală a practicilor de medicină empirică a fost, în zilele noastre, validată de cercetarea științifică care a demonstrat faptul că cel puțin o treime dintre „medicamentele” populare produc efecte terapeutice reale⁷⁹.

⁷³ Pavelescu 1971, p. 551.

⁷⁴ *Însemnările lui Ioan Dan Jinaru*, f. 91. Manuscrisul este păstrat la familia Căta Ioan și Dorina din Șugag.

⁷⁵ MMIRSBD, *Manuscrisul lui Nicolae Aloman*, nr. inv. 85/2853, f. 81.

⁷⁶ Pavelescu 1971, p. 558.

⁷⁷ Pavelescu 1998, p. 294.

⁷⁸ Popa 2020, p. 467.

⁷⁹ Băncilă 1973, p. 44.

Nu cunoaștem sursele acestor rețete, însă profesorul Gheorghe Pavelescu nu excludea posibilitatea ca în zonă să fi circulat un manuscris cu rețete, mai ales că se știe că astfel de documente se aflau în posesia unor localnici (pictorul-iconar Ilie Poienaru, de la Laz, preotul din Călnic sau dascălul „Ușurelu” din Poiana Sibiului)⁸⁰. De altfel, inițial, preoții erau depozitarii acestor cunoștințe, iar atunci când medicina s-a dezvoltat, rețete păstrate cu grijă de aceștia s-au strecurat și în rândul laicilor⁸¹.

Pe lângă aceste manuscrise, în prima jumătate a secolului al XIX-lea circulau în Transilvania și o serie de cărți cu rețete, cum a fost, de exemplu, cărticica tradusă din limba poloneză și tipărită în anul 1806 de Gavril Vinețchi care cuprindea, în cele 80 de pagini, nu mai puțin de 32 rețete cu conținut medical uman și 25 veterinar. Cartea lui Vinețchi reprezintă prima lucrare cu conținut medical uman și veterinar publicată în limba română și a fost atât de solicitată încât, în anul 1825, a fost reeditată de Teodor Hristea, cele două ediții fiind foarte populare în mediul urban și rural, în care au circulat mai bine de 130 de ani⁸².

Pe lângă aceste surse, existau și altele. Bogdan Petriceicu Hasdeu (1838-1907) a semnalat un *Sbornic româno-slav*, copiat cândva prin secolele XVI-XVII și păstrat în prezent la Arhivele Naționale ale României, care cuprinde în partea de început literatură bogomilică, iar în cea de final, o traducere în slavonă a operei lui Discorides, *Materia medica*. În secolul al XIV-lea, călugărul Neofit de la Mănăstirea Prodromu din Muntele Athos, a alcătuit o culegere de remedii tot după Discorides, existând și posibilitatea ca una dintre aceste traduceri să fi ajuns, din copie în copie, și în spațiul românesc⁸³. De altfel, la noi au circulat, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, numeroase manuscrise cu rețete și leacuri traduse în special din slavonă⁸⁴.

Analizând manuscrisele Cernat (1832), Aloman (1859?) și Filimon (1873), Gheorghe Pavelescu a constatat numărul mare al rețetelor cu caracter magic, în cel din urmă dintre ele, și este de părere că acesta, deși este mai recent, transmite rețete dominate de o mentalitate arhaică, mult mai vechi decât celelalte. În cazul primelor două manuscrise, au putut fi observate o serie de similarități, astfel, rețeta nr. 2 de la Cernat apare și în cel al lui Aloman, la nr. 21, însă formulată deosebit, în timp ce rețetele 4 și 9 de la Cernat sunt identice cu numerele 30 și 22 de la Aloman⁸⁵.

⁸⁰ Pavelescu 1998, p. 293.

⁸¹ Candrea 1999, p. 294.

⁸² Nițu 1974, p. 33-36.

⁸³ Vătămanu 1970, p. 61-62.

⁸⁴ Candrea 1999, p. 294.

⁸⁵ Pavelescu 1971, p. 562.

Concluzii

În cazul manuscrisului Ghișe, din cele 10 rețete, trei se referă la albine, iar restul de 7 la medicina umană. Din totalul de 7, numai rețeta nr. 4, „pentru durere de măsele”, nu își găsește corespondent în manuscrisul Aloman. Rețetele 2, 3, 5, 6 și 7 din manuscrisul Ghișe sunt identice cu 16, 4, 7 și 14 din manuscrisul Aloman, iar nr. 8 de la Ghișe este foarte asemănătoare cu nr. 25 de la Aloman. Astfel stând lucrurile, suntem de părere că principala sursă pentru Ghișe a fost manuscrisul dascălului Nicolae Aloman din Săsciori, prin copiere directă, după cum sugerează cele patru rețete identice și a cincea foarte asemănătoare, acestuia adăugându-i-se și altă/alte surse pe care nu le cunoaștem. De altfel, cei doi au fost contemporani, între localitățile în care ei trăiau fiind o distanță mai mică de 5 km. În ceea ce privește datarea, nu putem decât presupune perioada în care manuscrisul Ghișe a fost redactat, însă având în vedere amestecul de caractere chirilice și latine folosit pentru scrierea manuscrisului și sursa de inspirație a acestuia, suntem de părere că rețetele au fost așternute pe hârtie ulterior anului 1858, cel mai probabil în anii '60 ai secolului al XIX-lea.

Explanation of Figures

Fig. 1. Folio 1r. of the Ghișe manuscript.

Fig. 2. Folio 1v. of the Ghișe manuscript.

Fig. 3. Folio 2r. of the Ghișe manuscript.

Abrevieri bibliografice

- Aleman *et alii* 2011 – Nicolae Aleman, Iacob Aleman, Lucreția Aleman, *Jurnal pe răbojul vremii*, prefață și transpunere din chirilică în alfabet latin de Ioan Răhovean, Sebeș, 2011.
- Badea, Badea-Țuțuianu 2000 – Anton Badea, Adriana Badea-Țuțuianu, *Vânătoarea de albine și culesul fagurilor în unele localități de pe Valea Gurghiului și cursul Mureșului superior*, în *Apulum*, XXXVII/2, 2000, p. 327-336.
- Badea-Țuțuianu 1999 – Adriana Badea-Țuțuianu, *Vânătoarea de albine în zona piemontană a munților Șureanu*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 577-584.
- Băncilă 1973 – Vasile Băncilă, *Ideea de sănătate și medicină populară la țaranul român de ieri*, în Gheorghe Brătescu (ed.), *Aspecte istorice ale medicinei în mediul rural*, București, 1973, p. 35-52.
- Candrea 1999 – Ion Aurel Candrea, *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, Iași, 1999.
- Cărpinișianu 2000 – Radu Cărpinișianu, *Lucian Blaga și medicina*, Sebeș, 2000.
- Dan 1994 – Dorin O. Dan, *Un cronicar al timpului său. Dascălul Nicolae Aloman din Săsciori (1822-1901)*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 353-366.
- DEX 2012 – Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche (coord.), *Dicționarul*

Apoteca lui Gligoriță Ghișe, un nou manuscris medical empiric

- explicativ al limbii române*, București, 2012.
- Eliade 1992 – Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. 2, Chișinău, 1992.
- Groza 2019 – Mihai Octavian Groza, *Cronica unui sat de pe Valea Sebeșului. Înmormântările familiei Aleman din Săsciori (1848-1934)*, în *Îndrumător bisericesc*, 167, 2019, p. 203-215.
- Igna 1943-1945 – Nicolae Igna, *Contribuție la medicina populară din jud. Alba*, în *Apulum*, II, 1943-1945, p. 406-407.
- Lips 1964 – Iulius Lips, *Obârșia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, București, 1964.
- Marian 2000 – Simion Florea Marian, *Botanică românească*, București, 2000.
- Mihu 2002 – Achim Mihu, *Antropologia culturală*, Cluj-Napoca, 2002.
- Mușlea, Bîrlea 2010 – Ion Mușlea, Ovidiu Bîrlea, *Tipologia folclorului: din răspunsurile la Chestionarele lui B. P. Hasdeu*, București, 2010.
- MMIRSBD – Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș, Biblioteca Documentară.
- Neagu-Basarab 2018 – Mihai Neagu-Basarab, *Începuturile medicinei românești. Medicina geto-dacilor*, în Mircea Ifrim (ed.), *Medicina românească în evoluție: viziune enciclopedică*, București, 2018, p. 15-70.
- Nițu 1974 – Octavian Nițu, *O traducere „După limba leșească”, izvor important etnoiatic în aria românească a manuscriselor și tipăriturilor cu conținut medical, de-a lungul secolelor XIX și XX*, în Nicolae Dunăre, Maria Bocșe, Tiberiu Graur, Iuliana Șovrea (coord.), *Probleme de etnologie medicală. Lucrările simpozionului de etnologie medicală, 27-28 mai 1972*, Cluj, 1974, p. 33-36.
- Olteanu 2002 – Dan Olteanu, *Religia dacilor*, București, 2002.
- Pavelescu 1971 – Gheorghe Pavelescu, *Folclor medical din Valea Sebeșului*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 549-578.
- Pavelescu 1974 – Gheorghe Pavelescu, *Cercetări de etnologie medicală în Valea Sebeșului*, în Nicolae Dunăre, Maria Bocșe, Tiberiu Graur, Iuliana Șovrea (coord.), *Probleme de etnologie medicală. Lucrările simpozionului de etnologie medicală 27-28 mai 1972*, Cluj, 1974, p. 228-235.
- Pavelescu 1994 – Gheorghe Pavelescu, *Tratamente empirice în unele afecțiuni hepatice practicate în zona Sebeșului*, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 493-497.
- Pavelescu 1998 – Gheorghe Pavelescu, *Magia la români. Studii și cercetări despre magie, descântece și mană*, București, 1998.
- Popa 2020 – Cristian Ioan Popa, *O genealogie istorică și vizuală: completări și rectificări pe marginea istoriei familiei pictorului Sava Henția*, în *Terra Sebus*, 12, 2020, p. 427-520.
- Petrescu 1974 – Aurel D. Petrescu, *Populația bănățeană și medicamentele sale de origine animală*, în Nicolae Dunăre, Maria Bocșe, Tiberiu Graur, Iuliana Șovrea (coord.), *Probleme de etnologie medicală. Lucrările simpozionului de etnologie medicală, 27-28 mai 1972*, Cluj, 1974, p. 143-147.
- Petrescu 2003 – Nicolae Petrescu, *Primitivii: organizare, instituții, credințe, mentalitate*, București, 2003.
- Raica 2019 – Ion Raica, *Satu din Răchite. Scurt istoric*, Alba Iulia, 2019.
- Sîrbu 1993 – Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.

Radu Totoianu

SJAANR

Stanciu 2019

Totoianu 2001

Totoianu 2002

Váczy 1968

Vătămanu 1970

Vătămanu 1979

- Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României.
- Aurelia Stanciu, *Împreună cu înaintașii noștri*, Alba Iulia, 2019.
- Radu Totoianu, *Mărturii de viață pastorală în „Cronica” dascălului Nicolae Aloman din Săsciori*, în *St.Com.Etn.*, XV, 2001, p. 185-190.
- Radu Totoianu, *Medicina pastorală în zona Sebeșului*, în *AMET*, 2002, p. 535-558.
- Coloman Váczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Discorides și Pseudo-Apuleius (I)*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 59-74.
- Nicolae Vătămanu, *Medicină veche românească*, București, 1970.
- Nicolae Vătămanu, *Originile medicinei românești*, București, 1979.

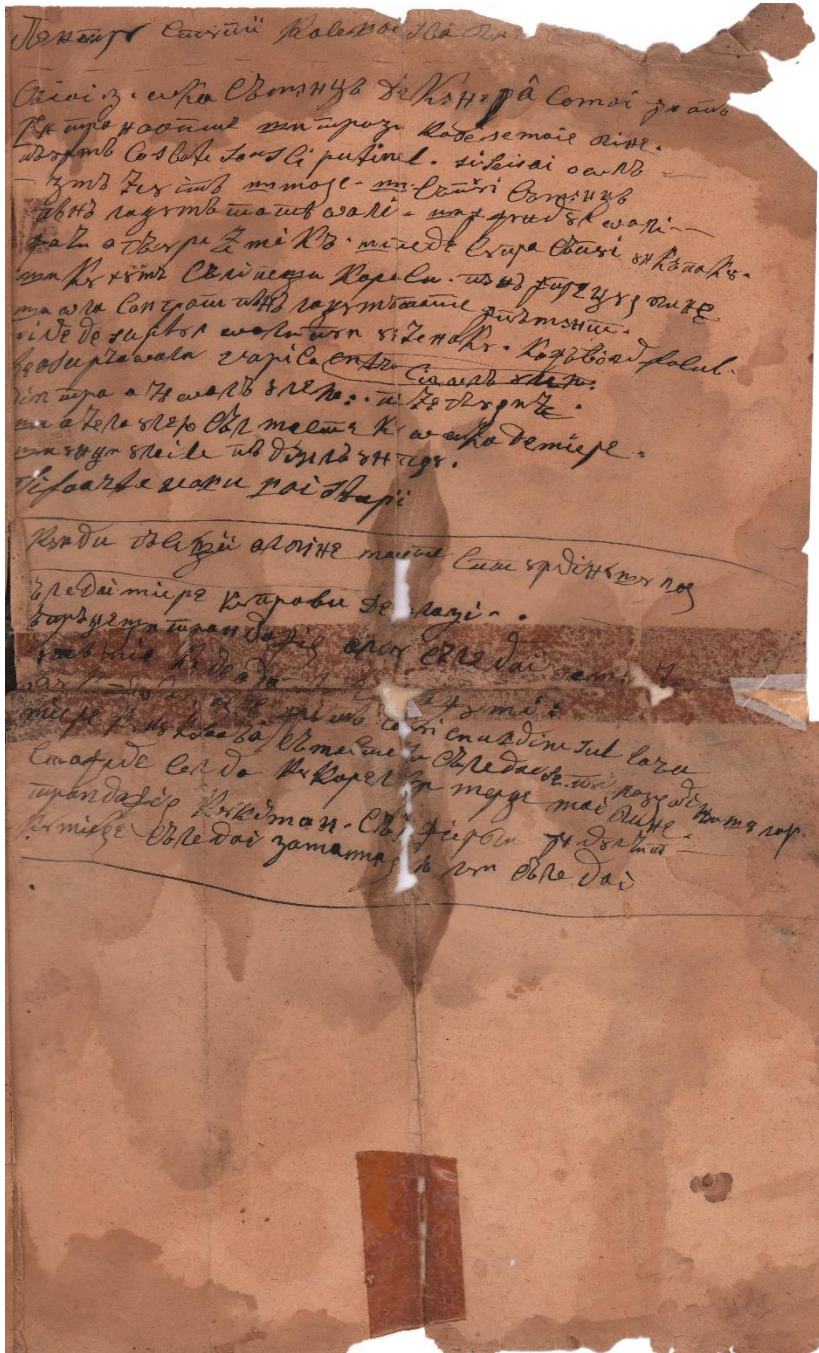

Fig. 3. Fila 2 din manuscrisul Ghișe

LISTA ABREVIERILOR

- AAASH** – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AAS** – Archaeological and Anthropological Sciences. The German Society of Natural Scientific Archaeology and Archaeometry, the Hellenic Society for Archaeometry, the Association of Italian Archaeometrists, the Society of Archaeological Sciences.
- ActaMN** – Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
- ActaMP** – Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
- ActaMT** – Acta Musei Tutovenssis. Muzeul „Vasile Pârvan”. Bârlad.
- ActaPb** – Acta Paleobotanica. Instytutu Botaniki im. W. Szafera PAN, Cracovia.
- AÉ** – Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művésztörténeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapesta.
- AEM** – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Viena.
- AHNMNH** – Annales historico-naturales Musei Nationalis Hungarici. A Magyar nemzeti múzeum természettajzi. Budapesta.
- AIIAI/AIIX** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
- AIIGB** – Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”. Series Historica. Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca.
- AM** – Archivum Melitense. Malta Historical and Scientific Society. Valleta.
- AMEM** – Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei. Complexul Muzeal Național „Moldova”. Iași.
- AMET** – Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. Muzeul Etnografic al Transilvaniei. Cluj-Napoca.
- AmMN** – American Museum Novitates. American Museum of Natural History. New York.
- ANAL LETT** – Analytical Letters. Taylor & Francis Inc. Philadelphia.
- AnB** – Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Național al Banatului. Timișoara.

Lista abrevierilor

- Antaues** – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
- AO** – Arhivele Olteniei (serie nouă). Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova.
- APPB** – L'Arte: Periodico Patrio-Bimensile. Valletta.
- Appl. Phys.** – Applied Physics A. Materials Science & Processing. Springer.
- APR** – Acta Paleontologica Romaniae. Societatea Paleontologilor din România. Cluj-Napoca.
- Apulum** – Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
- ArchBulg** – Archaeologia Bulgarica. Natsionalniya arkheologicheski institut i muzei. Sofia.
- ArhMold** – Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie Iași.
- ArhSom** – Arhiva Someșană. Revistă istorică-culturală. Năsăud.
- ASSEHR** – Advances in Social Science, Education and Humanities Research. Amsterdam.
- Astra Sabesiensis** – Astra Sabesiensis. Despărțământul Astra „Vasile Moga” Sebeș.
- Astra Salvensis** – Astra Salvensis. Cercul Salva al ASTRA. Salva.
- Astra** – Astra. Literatură, arte și idei. Biblioteca Județeană „George Barițiu” – Casa „Baiulescu”. Brașov.
- ATS** – Acta Terrae Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European. Sibiu.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- BA** – Biblioteca de arheologie. Institutul de Arheologie din București.
- BAMNHM** – Bulletin of the American Museum of Natural History. American Museum of Natural History. New York.
- Banatica** – Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
- BAR** – British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
- BB** – Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
- BC** – Biblioteca și cercetarea. Cluj-Napoca.
- BCȘS** – Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- Be-JA** – Bulgarian e-Journal of Archaeology.
- BEN** – Bibliotheca Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca.
- BerRGK** – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.

BerWissGesch	– Berichte zur Wissenschaftsgeschichte. Weinheim.
BGB	– Berichte der Geologischen Bundesanstalt. Wien Geologische Bundesanstalt. Viena.
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Național al Banatului. Timișoara.
Biharea	– Biharea. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
BM	– Berlinische Monatsschrift. Berlin.
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
BMJT	– Buletinul Muzeului Județean Teleorman – seria Arheologie. Alexandria.
BMMSA	– Bibliotheca Musei Marisiensis. Seria Archaeologica. Târgu Mureș.
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMS	– Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș.
BNES	– Beiträge zur naturwissenschaftlichen Erforschung Siebenbürgens. Oberösterreichisches Landesmuseum, Biologiezentrum/OÖ Landes-Kultur GmbH. Linz.
Boabe de grâu	– Boabe de grâu. Revistă de cultură. București.
BR	– Budapest Régiségei, Budapesti Történeti Múzeum. Budapesta.
Brukenthal	– Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BS	– Bibliotheca Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvanean în Context European. Sibiu.
BTER	– Biological Trace Element Research. Springer.
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
Buridava	– Buridava. Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu”. Râmnicu-Vâlcea.
CA	– Cercetări arheologice. București.
CAC	– Central Asia and the Caucasus.
Carpica	– Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
CBAstra	– Conferințele Bibliotecii Astra. Biblioteca Județeană Astra. Sibiu.
CCA	– Cronica cercetărilor arheologice. cIMeC. București.
Cercet.Speo	– Cercetări Speologice. Clubul Național de Turism pentru Țineret. București.
CI	– Cercetări istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Contimporanul	– Contimporanul. Revistă de avangardă, cu program constructivist. București.

- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- Crisia** – Crisia. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
- Cultura Vâlceană** – Cultura Vâlceană. Bilunar de informație culturală. Râmnicu Vâlcea.
- Cumidava** – Cumidava. Muzeul Județean de Istorie Brașov.
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București.
- Dacoromania** – Dacoromania. Fundația „Alba Iulia 1918, pentru unitatea și integritatea României”. Alba Iulia.
- DAJÖ** – Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts. Viena.
- Danubius** – Danubius. Muzeul de Istorie „Paul Păltănea”. Galați.
- DD** – Detskiy Dom. Zhurnal Glavnogo upravleniya sotsial'noy prosveshcheniya Narkomata prosveshcheniya. Moskva.
- Der Unterwald** – Der Unterwald. Asociația Evelyne. Sebeș.
- Dolgozatok** – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
- Drobeta** – Drobeta. Seria Etnografie. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.
- ER** – Ekonomika regiona. Institut ekonomiki Ural'skogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk. Ekaterinburg.
- ESHR** – The European Sports History Review. Londra.
- Ethos** – Ethos. Muzeul Satului Dimitrie Gusti. București.
- Familia** – Familia (seria I: 1865-1906). Oradea.
- FMI** – Filosofskaya mysl' v Islame. obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu. Izdatel'skiy dom: Medina. Moskva.
- Francia** – Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte. Deutsches Historisches Institut Paris.
- FVL** – Forschungen zur Volks -und Landeskunde, Sibiu.
- GeoJournal** – GeoJournal. Spatially Integrated Social Sciences and Humanities. Springer Science and Business Media. Netherlands.
- Germania** – Germania. Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main.

- GNFC** – Gumanitarniye nauki, filosofiya i comparativistika. Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy universitet. Sankt-Petersburg.
- Godišnjak** – Godišnjak. Jahrbuch Knjiga. Sarajevo-Heidelberg.
- GodwanaRes** – Gondwana Research. Elsevier Inc. Amsterdam.
- GT** – Geographia Technica. Geographia Technica Association. Cluj-Napoca.
- GuG** – Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. Berlin.
- GYI** – Gumanitarniye i yuridicheskiye issledovaniya. Severo-Kavkazskiy federal'nyy universitet. Stavropol'.
- Helinium** – Helinium: revue consacrée à l'archéologie des Pays-Bas, de la Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg.
- HHR** – Hungarian Historical Review. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
- Hierasus** – Hierasus. Muzeul Județean Botoșani.
- HSR** – Historical Social Research. Leibniz Institute for Social Sciences. Leibniz.
- IASL** – Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. Universität Bielefeld. Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft. Berlin.
- IEA** – Issues in Ethnology Anthropology. Univerzitet u Beogradu. Belgrad.
- IGP** – Istoriya gosudarstva i prava. Izdatel'skaya gruppa Yurist. Moskva.
- IJCRSEE** – International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education. The Association for the Development of Science Engineering and Education.
- Izvestiya Altaysko** – Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Altayskiy gosudarstvennyy universitet. Barnaul.
- Izvestya ANKSSR** – Izvestia Akademii Nauk SSSR. Seriya Literatury I yazyka. Rossiyskaya Akademiya Nauk. Moskva.
- Îndrumător bisericesc** – Îndrumător bisericesc misionar și patriotic. Episcopia Aradului. Arad.
- JAHA** – Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
- JAMT** – Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
- JAS** – Journal of Archaeological Science. Elsevier.
- JBS** – The Journal of Baroque Studies. International Institute for Baroque Studies at the University of Malta. Msida.
- JCH** – Journal of Contemporary History. Essex.

Lista abrevierilor

- JES** – Journal of European Studies. SAGE Publications Ltd.
JLS – The Journal of Legal Studies. The University of Chicago.
JLSt – Journal of Lithic Studies. Edinburgh.
JRA – Journal of Roman Archaeology. Department of Classical Studies at the University of Michigan.
JRMES – Journal of Roman Military Equipment Studies. The Association for Roman Military Equipment Studies. Pewsey.
JSCS – Journal of the Serbian Chemical Society. Belgrad.
JSH – Journal of Sport History. University of Illinois Press. Champaign.
JSKV – Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins. Sibiu.
JSPS – The Journal of Social Policy Studies. National Research University Higher School of Economics. Moscova.
JTCA – Journal of Thermal Analysis and Calorimetry. An International Forum for Thermal Studies.
Karpatenrundschau – Karpatenrundschau. Braşov.
Karstologia – Karstologia: Revue de Karstologie et de Spéléologie Physique. Fédération française de spéléologie; Association française de karstologie. Maury.
Khirurgiya – Khirurgiya. Zurnal imeni N. I. Pirogova. Media Sfera. Moscova.
Les Nouvelles – Les Nouvelles de l'Archéologie. Fondation Maison des sciences de l'homme. Paris.
Lethaia – Lethaia. International Paleontological Association. Hoboken, New Jersey.
MAA – Mediterranean Archaeology and Archaeometry. The University of the Aegean (Panepistímio Aigaíou), Greece. Mytilene.
Marisia – Marisia. Studii și Materiale. Muzeul Județean Mureș. Târgu Mureș.
MC – Media and Communication. Lisabona.
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice (serie nouă). Academia Română. Institutul de arheologie „Vasile Pârvan”. București.
MemEthn – Memoria Ethnologica. Revistă de patrimoniu ethnologic și memorie culturală. Centrul Județean Pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale Maramureș. Baia Mare.
MH – Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MI – Man in India. Serials Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
MIInt – Masonry International. International Masonry Society. Shermanbury.

Mitt.derKomm	– Mitteilungen der Kommission für Quartärforschung. Österreichische Akademie des Wissenschaften, Viena.
Museikon	– Museikon. A Journal of Religious Art and Culture / Revue d'art et de culture religieuse. Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia.
Muzeum	– Muzeum. Muzejní a vlastivedná práce. National Museum. Prague.
MWM.MöGW	– Mensch, Wissenschaft, Magie. Mitteilungen der österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte. Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte. Viena.
Naturwissenschaften	– Die Naturwissenschaften. Berlin, Heidelberg.
NBFI	– NB: Filologicheskoye issledovaniya. Akademiya nauk SSSR. Moscova.
Neo-Lithics	– Neo-Lithics. The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research. Berlin.
Noesis	– Noesis. Academia Română. București.
OI	– Otechestvennaia istoriia. Nauka. Moscova.
Opción	– Opción. Universidad del Zulia. Maracaibo.
ORIGINES	– Studi e Materiali Pubblicati a Cura Dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria. Firenze.
Orizont aviatic	– Orizont aviatic. Publicație pentru propaganda Aviației. Arad.
PA	– Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba. Alba Iulia.
Palaeo3	– Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology (“Palaeo3”). An International Journal for the Geo-Sciences. Elsevier.
PLoS ONE	– Public Library of Science One. Public Library of Science. San Francisco, Cambridge.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America.
Pontica	– Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța.
Povestea Vorbii 21	– Povestea Vorbii 21. Asociația Oamenilor de Știință și Artă. Târgu Jiu.
Preocupări Literare	– Preocupări Literare. Revista Societății Prietenii Istoriei Literare. București (1936-1944).
PS	– Prosveshcheniye v Sibiri. Sibirskoye regional'noye upravleniye narodnogo obrazovaniya. Novosibirsk.

Lista abrevierilor

- PZ** – Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
- Quat.Int** – Quaternary International. The Journal of International Union for Quaternary Research. Elsevier.
- Rabotnitsa**
Radiocarbon – Rabotnitsa. Pravda. Moscova.
– Radiocarbon. An International Journal of Cosmogenic Isotope Research. Cambridge.
- RAIA** – Revista de Artă și Istoria Artei. Muzeul Municipiului București.
- Răsăritul nostru** – Răsăritul nostru. Organ pedagogic cultural și social al surdo-mușilor din România (1932-1949). Focșani, București.
- RBNR** – Revista Bibliotecii Naționale a României. Biblioteca Națională a României. București.
- RdHPh** – Revue d'Histoire de la Pharmacie. Société d'histoire de la pharmacie. Paris.
- ReDIVA** – ReDIVA. Revista Doctoranzilor în Istorie Veche și Arheologie. Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.
- Renașterea** – Renașterea. Organ Oficial al Eparhiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului, Geoagiului și Clujului. Cluj.
- Res montanarum** – Res montanarum: Zeitschrift des Montanhistorischen Vereins für Österreich. Montanuniversität Leoben.
- RevBibl**
Revista CICSА – Revista Bibliotecilor. București.
– Revista CICSА. Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice. București.
- RHSEE/RESEE** – Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
- RI** – Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
- RIP** – Romanian Journal of Physics. Academia Română. București.
- RM** – Revista Muzeelor. București.
- RMEA** – România. Mari Epoci de Artă. București.
- RMI** – Revista Monumentelor Istorice. Institutul Național al Patrimoniului. București.
- RMMM** – Revista Muzeelor și Monumentelor, Muze. București.
- RRH** – Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
- RT** – Revista Teologică (între anii 1956 și 1991 a apărut sub denumirea de Mitropolia Ardealului). Mitropolia Ardealului. Sibiu.

Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
Sargetia Naturae	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Series Scientia Naturae. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.
SCGG	– Studii și Cercetări (Geologie-Geografie). Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
Sci.Rep	– Scientific Reports. Springer Nature; Springer Science & Business Media.
SCIATMC	– Studii și Cercetări de Istoria Artei. Teatru, Muzică, Cinematografie. Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”. București.
SCICPR	– Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România. Sibiu.
Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington D.C.
SCIV(A)	– Studii și cercetări de istoria veche (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie). București.
SCN	– Studii și cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie București.
SCȘN	– Studii și Cercetări (Științele Naturii). Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
SIB	– Studii de istorie a Banatului. Timișoara.
SK	– Speleology and Karstology. Institutul Ucrainean de Speologie. Universitatea Națională „Vernadsky Tavrichesky”. Simferopol.
SMIM	– Studii și materiale de istorie medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
SP Supplementum	– Studii de Preistorie Supplementum. București.
SP	– Studii de Preistorie. Asociația Română de Arheologie. București.
SQ	– Siebenbürgische Quartalschrift. Sibiu.
St.Com.Etn	– Studii și Comunicări de Etnologie. Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu.
StComSibiu	– Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSibiu-ȘN	– Studii și comunicări. Științele Naturii. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Studii vâlcene	– Studii vâlcene. Societatea Prietenii Muzeului Bălcescu, în colaborare cu Arhivele Statului Râmnicu Vâlcea. Râmnicu Vâlcea.
SUBBC	– Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, series Chemia. Universitatea „Babeș-Bolyai”. Cluj-Napoca.

Lista abrevierilor

SUBBG	– Studia Universitatis „Babeş-Bolyai”, Series Geologia. Universitatea „Babeş-Bolyai”. Cluj-Napoca.
SUCSH	– Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu. Sibiu.
SV	– Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Sibiu.
SZ	– Soiuz Zhenshchin. Soiuz ravnopraviia zhenshchin. Sankt Petersburg.
TAK	– Theoretical and Applied Karstology. Institutul de Speologie „Emil Racoviță” al Academiei Române. Cluj-Napoca.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeş.
Transilvania	– Transilvania. Centrul Cultural Interetnic Transilvania. Sibiu.
TSUJ	– Tomsk State University Journal. Tomsk.
Tyragetia (International)	– Tyragetia. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. Chişinău.
Utopia	– Utopia. Revistă de cultură generală. Cluj.
VAH	– Varia Archaeologica Hungarica. Budapest.
Vestnik Moscovskoy	– Vestnik Moscovskoy shkoly politicheskikh issledovaniy. ANK Moskovskaya shkola grazhdanskogo prosveshcheniya. Moscova.
Vestnik RUDN	– Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya. Rossiyskiy universitet druzhby narodov. Moscova.
Viața românească	– Viața Românească. Revistă literară și științifică. Iași.
VPU	– Vestnik Permskogo universiteta. Permskiy Gosudarstvennyi Universitet. Perm.
VTGU	– Vestnik Tambovskogo gosudarstvennogo universiteta. Tambovskiy Gosudarstvennyi Universitet. Tambov.
WMQ	– The William and Mary Quarterly. Omohundro Institute in Williamsburg.
YPA	– Yearbook of Physical Anthropology. American Association of Physical Anthropologists.
ZfB	– Zeitschrift für Balkanologie. Balkanologenverband e.V. Jena.
Ziridava	– Ziridava. Muzeul Județean Arad.
Zitteliana	– Zitteliana. An International Journal of Palaeontology and Geobiology. Bayerische Staatsammlung für Paläontologie und Geologie. München.
ZRO	– Zhenshchina v rossiiskom obshchestve. Ivanovskiy Gosudarstvennyi Universitet. Ivanovo.
ZS	– Zhizn’ Sibiri. Sibirskiy revolyutsionnyy komitet. Novonikolavsk (Novosibirsk, după 1926).
ZV	– Zhenskii Vestnik. Sankt Petersburg.